

ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ ТА ПРИЧИНИ ВПРОВАДЖЕННЯ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ НАЦІОНАЛІЗАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

У статті розглядаються фактори, що спричинили зміну ставлення самодержавної влади Російської імперії до власних підданих. Зважаючи на появу в середині ХІХ століття польського національного руху, що прагнув мобілізувати на свою підтримку українське селянство, імперська влада на випередження також застосувала у своїй політиці націоналізаційну технологію.

Ключові слова: *громадськість, націоналізаційні процеси, імперська свідомість, імперський націоналізм.*

Поразка Російської імперії у Кримській війні (1853-1856 років) заклала, як відомо, основи наступних реформ Олександра II. Ганебний для імперії Паризький мир суттєво підірвав авторитет самодержавства не лише у зовнішній політиці, але й серед власних підданих. Саме цим пояснюється лібералізм влади та значні сподівання в суспільстві на рішуче поліпшення життя заходами очікуваних реформ.

Невдоволення владою викликало велике піднесення серед освіченої громадськості Російської імперії. В суспільстві палко дискутували навколо усіх без винятку проблем, які потребували нагального розв'язання. Звісно, що, крім економічних та соціальних, надзвичайно актуальними були також проблеми національні. Причому в зародковій фазі визрівання власного національного самоусвідомлення російська громадськість цілком прийнятно й навіть зі співчуттям ставилася до національних вимог як поляків, так і українців.

У 1860-1861 роки громадськість просто вимагала від самодержавної влади свободи для Польщі. За її ж таки підтримки розгорнувся український національний рух – видання часопису «Основа», друкування букварів та дешевої літератури для простолюду українською мовою (на фінансування чого українофіли збирали неабиякі пожертви також серед росіян); тоді ж виник і рух недільного шкільництва, який, зародившись у Києві, швидко набув загальноімперських масштабів. У панівних колах та серед освіченої громадськості серйозно обговорювалася можливість перекладу Святого Євангелія українською, а також навчання українських селян у початкових класах школи рідною мовою. Всі ці загальновідомі факти незаперечно засвідчують, що освічена громадськість Російської імперії, яка, природно, була різного етнічного походження, переважно більшістю консолідовано виступала наприкінці 50-их – початку 60-их років ХІХ століття проти спільного ворога – необмеженого самодержавства. А отже – громадськість стала на шлях демократизації та націоналізації (тобто на шлях формування націй: польської,

російської, української тощо), в тому сенсі, що виявляла усвідомлення власної безпосередньої причетності до всіх процесів, які відбувалися в державі, інтенсивно вела зацікавлений пошук шляхів виходу із неприйнятної політичної ситуації, а також домагалася задоволення національно-культурних потреб. Інакше кажучи, в той час закладені були основи формування в Росії громадянського суспільства.

Процес націоналізації суспільства породжував цілком адекватні прагнення й у самодержавної влади. Тобто влада Російської імперії вимушена була зважати на широке розгортання націоналізаційного процесу в середовищі громадськості, а відтак – у владних колах з'явилася усвідомлена зацікавленість, по можливості, максимально втрутитися у цей процес та очолити його, що зрештою і сталося. Причому російські сановники досить успішно навчалися на досвіді тих націоналізаційних процесів, які, випереджаючи російський хід розвитку, відбувалися у Західній Європі.

За режиму панування певних династій влада й формально, й реально належала саме їм (династіям), а не націям, але в міру зростання сили громадських рухів, в міру формування націоналізмів як «панівних народів», так і «малих народів» (тобто тих, що перебували у складі держави «панівного народу»), пише Олексій Міллер, «по всій Європі давні династії з більшим чи меншим успіхом, з більшим чи меншим... ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони зважувалися на це вимушено. Старий світ, у котрому вони отримували свою владу «від Бога» та здійснювали її над різноманітними «мовами й народами» (у тому числі тими, які прийнято називати панівними), був звичнішим і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення колишніх механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок цього нового, не завжди зручного для них джерела легітимації... цей офіційний націоналізм був реактивним у тому сенсі, що слугував відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, до того ж як тих, котрі перебували у стані пригнічених меншин, так і тих, котрі складали етнічне ядро імперії» [1, с. 185].

Про це ж ще у 30-их роках ХХ ст. дослідниця імперської політики Олена Драбкіна писала, що історію російського націоналізму можна поділити на два періоди, межею між якими було Польське повстання 1863 року. До вказаних подій націоналізм «ніби перебував «у собі» й не мав ідейного осмислення», але в середині ХІХ століття він «виробив бойову, войовничу програму, перетворившись у активного носія реакції та великодержавності... До 60-их років національне питання у самій Росії було на задньому плані, Польське повстання стало поштовхом, після якого національне питання в Росії перетворилося на один із центральних пунктів світогляду» [2, с. 33-34].

До середини ХІХ століття російська націоналістична політика здійснювалася, загалом, ігноруючи підвладні маси простолюду. В поле уваги на щораз нових, захоплених Росією територіях потрапляв панівний стан – нобілітет. Саме його і прагнули «обробити» у

«проросійському» дусі шляхом навернення у число «вірнопідданого дворянства», а також «жалуючи»: титули, звання, посади та землеволодіння. Проте націоналізаційні процеси, що відбувалися у XIX столітті на теренах Європи, власне, трансформація європейських суспільств у нації – спричинилися (за відомих обставин середини XIX століття) до появи подібного процесу і в Російській імперії. Отож, усвідомивши, що націоналізм є справжньою, реально дієвою силою, влада імперії також «вимушено» почала націоналізуватися, але наскільки глибоко, якими методами та як цей «офіційний» націоналізм узгоджувався чи конфліктував із націоналізмами «громадянськими» (польським, українським, та власне російським) – є окремою проблемою. Однак, узагальнено можна стверджувати, що династія Романових не мала в цьому сенсі чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожен із імператорів другої половини XIX – початку XX століття поводився в колі цих проблем, не успадковуючи досвіду попередника, тому – в різному часі «офіційний» націоналізм набував різного обличчя, а, крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе кілька різних типів «народного» націоналізму, що репрезентувалися окремими політичними проектами. Андреас Каппелер, наприклад, визначив три головні різновиди російського націоналізму: реакційно-антисемітський, консервативно-православний та ліберально-конституційний, виходячи з чого завжди неясною була сама концепція нації в Росії; до неї у різних випадках включалися: 1) усі піддані імперії; 2) члени привілейованих станів; 3) російські православні (маються на увазі великороси) або 4) усі східні слов'яни, в дусі традиційного значення поняття «Русь» [1, с. 186-187].

Така ж непевність у діях офіційної влади разом із розумінням, що без націоналізації не уникнути подальшого розколу між правлячою елітою та суспільством Російської імперії й, більше того, цілком доцільно було б скористатися націоналістичними почуттями в інтересах посилення єдності імперії, – спостерігалася в самому зародку цього руху, тобто за часів Олександра II. Цю непевність надзвичайно точно передав Олександр Герцен, пишучи: «влада шугалася з боку в бік, вона готова була все змінювати, перебудовувати..., вона все з хвилюванням обмацувала..., вона розуміла, що вже не потрібна більше» [3, с. 197].

Але така «небезпека» над самодержавством нависала до часу, поки «громадськість» виступала одностайно, узгоджено та злагоджено. Влада, підіграючи настроям «публіки», вимушено йшла на поступки (про що свідчить, приміром, лояльність до українського національного руху), однак по вертикалі чиновницько-бюрократичної машини йшла напружена робота з пошуку засобів зупинити, загальмувати, розбити на антагоністичні табори процеси націоналізації громадськості, а разом з тим – здійснювалися зусилля «втрутитися» в процес націоналізації й «очолити» його. Тобто влада почала «пошук» певних дій, аби запропонувати їх суспільству – націоналізувати його на свою користь, у своїх інтересах. Почався процес створення «офіційної», імперської концепції націотворення.

Українське Правобережжя в національній політиці Російської імперії займало особливе місце, адже саме тут активно розгорнувся польський національний рух, проте, на відміну від коронних земель Польщі, – тут, у Правобережжі, поляки з перших кроків нарощування власної активності зустріли так само поступально висхідний спротив українців. Тож російська «офіційна» (самодержавна) націоналізація намагалася скористатися українсько-польським взаємопоборюванням, підтримуючи українців, оскільки попервах ще не вбачала у них якоїсь загрози.

Про адекватне розуміння як владою, так і громадськістю змісту націотворчих процесів, що відбувалися у Європі та зароджувалися на теренах Російської імперії, свідчать документи. У березні 1859 року київський генерал-губернатор із канцелярії III відділення отримав аналітичну записку із поясненнями тактики дій поляків у контексті тогочасного загальноєвропейського політичного становища. Там повідомлялося, що поляки втратили сподівання на допомогу західних держав у відновленні Польщі й тепер всі свої сили докладають, аби розбурхати громадськість і, більше того, об'єднати зусилля громадськості Росії із загальноєвропейським рухом: «...переконавшись ще раніше в неможливості досягти успіху самостійними діями [поляки. – Ю.З.] протягнули руку Мацціні [власне, Джузеппе Мадзіні. – Ю.З.] та Костакє [йдеться про героїв національно-визвольних рухів тогочасної Італії та Румунії. – Ю.З.], аби разом з ними прагнути до однієї спільної мети, тобто до зруйнування нинішнього політичного і суспільного порядку в Європі... вони знову покладають надії на заплутування відносин в Європі»[4]. З глибоким розумінням загальноєвропейських політичних процесів у Записці констатовалося, що поляки пов'язували свій неуспіх повстання у 1848 році із тим, що піклувалися тоді виключно своїми інтересами, а нині всі європейські народи потребують політичного перевороту, тож цим вони і хочуть скористатися й намагаються «скріпити союз зі всіма слов'янськими племенами, а щонайбільше з «русскими» [в цьому випадку «руські племена» треба розуміти в автора Записки як традиційну для самодержавної свідомості зібрану назву т. зв. «триєдиної рускої нації» – українців, білорусів, росіян – у тогочасних назвах: «племен» «малоросів, білоросів та великоросів». – Ю.З.] і підняти повстання одночасно на всіх землях слов'янського світу, за одностайною згодою із жителями Галіції, Кракова та України» [5]. Такі дії, – говорить далі автор Записки – цілком узгоджуються із планами Д. Мадзіні й спокушають народи проголошеною метою вирівнювання прав людей та народів і особливо – «створенням Слов'янських об'єднаних штатів, де кожне плем'я зберігало б незалежне життя й самостійний устрій» [6].

Важливо відзначити, що навіть російські чиновники середньої ланки, нехай навіть під впливом інструкцій та розпоряджень, які вони отримували по інстанції згори, а також під враженнями «зібраних свідчень», демонстрували повне розуміння процесів, що відбувалися в російському суспільстві й адекватно їх аналізували на тлі загальноєвропейських політичних проблем. У листопаді 1860 року

летичівський земський справник рапортом доповідав генерал-губернатору: «Події в Італії, пов'язані із успіхами генерала Гарібальді [Лонгин Пантелєєв писав у своїх спогадах, що в російській суспільній свідомості на 1861 рік ім'я Гарібальді було символом майбутнього звільнення всіх пригнічених [7, с. 274], та непевна політика імператора французів щодо національностей окремих європейських народів, дали підставу місцевим польським дворянам мріяти і про свою національність, про що вони хоч і не говорять відкрито, але із дотичних розмов щодо політичних справ можна помітити незгаслу надію на свою самобутність; при цьому вони наголошують, що дух часу тепер такий, за якого важко приборкати прагнення народів до прогресу» [8]. Безумовно, автор цього рапорту є живим свідченням змісту та «глибини» розмов, які велися серед освіченої громадськості щодо проблем націоналізації, й суспільство, насправді, щодалі більше поглинаючись у сферу національного самопізнання – націоналізуючись, – усвідомлювало культурно-історичну строкатість та неприродність об'єднання самобутніх народів у єдиній асимілятивній політичній системі російського самодержавства. Про це ж свідчить анонімний лист із Києва в Санкт-Петербург якомусь Ставровському, датований 1861 року: «Перш за все Русскі та Малороси в суперечці з Поляками, а потім і самі з собою. Ви не думайте, втім, щоб була яка-небудь можливість їх примирити й узгодити їхні вимоги та прагнення. Поляки переслідують свої національні інтереси. Малороси – теж, а Русскі – теж; зрештою таку нерівновагу викликали Поляки і своїми інспіраціями внесли розлад» [9].

Справді, рух поступальної націоналізації поляків змушував російську владу шукати засобів спротиву. «Авторитет» влади був слабким, щоб діяти традиційно з використанням репресій, і влада вимушено тоді заgravала з громадськістю ліберальними поступками. Тож паралельно розпочато було пошук шляхів та засобів, аби протиставити на окраїнах імперії польським національним силам – національні сили та інтереси російські. «Російською масою» в Українському Правобережжі вважався простолюди – місцеві українські селяни. «Російською», оскільки українці були, як і самі росіяни, православними. «Масою», оскільки за відсутності власної еліти (нобілітету–шляхти–дворянства) вважалось, що народ не має ані розвинутої (літературної) мови, ані культури, а отже, не може братися до уваги як самостійна етнічна група і як суб'єкт політики. Разом з українцями Правобережжя до цієї ж категорії в європейській частині імперії належали також фіни, естонці, латиші, литовці, білоруси. В традиції феодально-станових категорій такі «малі» або «молоді» народи, як їх офіційно кваліфікувала влада імперії, пише Андреас Каппелер – «прив'язувалися» до тієї аристократії іншого народу, в підпорядкуванні якої [аристократії–дворянства. – Ю.З.] перебували. Українці Правобережжя разом із білорусами та литовцями «прив'язувалися», в такому сенсі, до поляків. Естонці та латиші, приміром, до прибалтійських німців і т. п. [10, с. 126, 129, 130].

Тож тепер, коли поляки виказали себе окремою «нацією» і почали боротьбу за виокремлення не лише культурне, але й територіальне – влада імперії, звісно, розпочала діяльність, аби не втратити «місцеву народну масу», тобто аби не втратити вплив на українське селянство. Їй (народній масі) потрібно було надати так званої «російської сили» – тобто русифікувати свідомість українських селян, власне, «націоналізувати» їх (у «руську націю»), що мало стати запорукою спротиву польським домаганням, а водночас гарантувало б територіальну цілісність імперії. Православна віра українських селян давала підстави російській владі автоматично зараховувати їх до числа «природно русского елемента». Але в умовах розгортання, за імперською кваліфікацією, «польської інтриги» – пропагандистських зусиль поляків з відстоювання ідеї історичного панування польської культури на всіх теренах колишньої Речі Посполитої (тобто включно з Українським Правобережжям), необхідністю стало потурбуватися про «руську» свідомість тамтешніх селян. Природним засобом «правильної» націоналізації свідомості була освіта. Тож в Українському Правобережжі, як і в Білорусії та Литві (тобто на «східних кресах» Речі Посполитої до 1772 року), особливої уваги в російській владі набула початкова освіта селян.

У травні 1859 року попечитель київського навчального округу Микола Пирогов пропонував генерал-губернатору Іларіонові Васильчикову дешевий і дієвий спосіб розв'язання цієї проблеми рекрутуванням із самих же селян здібніших кандидатів на сільське вчительство, які після дворічної підготовки поверталися б до своїх сіл поширювати освіту, перебуваючи на утриманні тих таки сільських громад [11]. Ця ідея не дістала підтримки, оскільки влада занепокоїлася, що таких «народних учителів» неможливо буде проконтролювати – як і чого вони навчатимуть селян. Але вже у вересні 1859 року той самий М. Пирогов доповідав, що дозволив створення у Києві недільних шкіл для простолюду, вчителями в яких на громадських засадах добровільно покликалися стати студенти Київського університету [12].

Особливо важливо наголосити: в процесі обговорення проблеми надання освіти простолюду та в ході реалізації певних проектів цієї справи, російська влада цілком погоджувалася, що всі подібні заходи мають здійснюватися із залученням «місцевої народної мови». Характерно, що ці ж самі тенденції спостерігалися (правда, дещо із запізненням) також на території Білорусії та Литви. Зокрема, ідею опори на сільське населення в протистоянні «польській інтризі» й надання селянству прав здобувати освіту рідною мовою активно підтримував віленський генерал-губернатор Віктор Назімов [8, с. 265-266]. Ще навіть у лютому 1862 року його відповідна Записка була передана царю, а той доручив розглянути її міністру внутрішніх справ Петрові Валуєву. В Записці пропонувалося спертися в антипольській боротьбі на «нашу природну точку опори, місцеві елементи – Малоруський, Білоруський та Литовський», а способом наближення народу до влади мали стати початкові школи з навчанням народними



мовами; друкування і поширення підручників, а також Нового Заповіту; заохочення духовенства проголошувати проповіді цими мовами, а також видавати (перекладати «народною» мовою) офіційні урядові розпорядження [13, с. 266-267].

Щоправда, київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков, який уже мав кількарічний досвід упровадження «народної мови», рішуче виступив проти таких «пронародних» ініціатив В. Назімова при обговоренні їх у Західному комітеті. «Не можна вживати заходів, які б могли спонукати до роз'єднання двох однорідних племен і вселяти народу думку щодо його самотньої, окремої народності...» – застерігав І. Васильчиков [13, с. 268]. Попри це, Вчений комітет міністерства народної освіти ще навіть на своєму засіданні у грудні 1862 року прийняв рішення пропонувати: там, де «населення говорить цілком іншими мовами» (йшлося про Остзейський край та Литву), навчання має відбуватися «місцевими наріччями», але й на Білорусь та Україну поширювався подібний принцип із зауваженням, що як для католиків, так і для православних доцільно починати навчання «місцевими наріччями» й тільки згодом поступово переходити до російської мови [14, с. 341-343].

Указані факти засвідчують, що влада Російської імперії вміло адаптувалася до націоналізаційних процесів, які відбувалися серед громадськості. Успіх самодержавства найбільшою мірою забезпечувався тим, що воно протиставляло різноспрямовані націоналізаційні процеси, як-от: польський, український та власне російський (громадянський), здобуваючи водночас досвід власної – «імперської» націоналізаційної політики. Інакше кажучи, формування концепції «офіційного» російського націоналізму, або проімперська «націоналізація» свідомості підданих, відбувалася разом із зростанням спротиву їй інших типів націоналізму, зокрема польського, а згодом – українського. Крім того, серед самих росіян також відбувалася диференціація політичних сил. Зважаючи на чисельність своїх супротивників, імперська влада певний час удавалася до тактики ліберальних загравань із громадськістю, але одночасно з тим уміло була вибудована стратегія «розбурхування» почуттів патріотизму серед росіян та розпочато «пошук ворогів» вітчизни–імперії. Самодержавство використало у своїх інтересах тактику націоналізації свідомості мас, проголошуючи націоналістичні – привабливі для народу гасла – та здійснюючи певні націоімітуючі – «пронародні» символічні ритуали [15, с. 38-49].

Проте Російська імперія аж до часу свого загину все ж зберігала ієрархічно-структуровану свою природу, з усталеною системою вибіркових привілеїв. Імперські начала в політиці царату постійно обмежували, якщо не підривали – націоконструюючі начала, оскільки останні загрожували руйнацією легітимності самої держави, організованої за самодержавним принципом. Як наслідок Російська імперія більшою чи меншою мірою, але зуміла зінтегрувати лише свої центральні регіони в єдину цілісність, подібну нації («одержавленої російської нації»), однак поміж Росією центральною і неросійськими

периферіями антагонізм постійно зростав, а підживлювався він дискримінацією й асиміляцією з боку метрополії та націоналістичним спротивом усіх «не русских».

Список використаних джерел

1. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією / Олексій Міллер // Схід-Захід [під ред. Стефана Величенка та Володимира Кравченка]. – Харків: Новий вид, 2001. – Випуск 4. – С. 174-222.
2. Драбкина Е. Национальный и колониальный вопрос в царской России / Е. Драбкина. – М.: Издат. Коммунистической академии, 1930. – 189 с.
3. Герцен А. По поводу студенческих избиений / А. Герцен // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П. Волгин (глав. ред.) и др. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – Т. XV. – С. 196-197.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 53. – Арк. 2, 2 зв.
5. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 61. – Арк. 3 зв., 4.
6. Там само. – Спр. 179. – Арк. 4.
7. Пантелеев Л.Ф. Воспоминания / Л.Ф. Пателеев. – Гос. изд-во худ. лит., 1958. – 848 с.
8. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 153. – Арк. 3, 3 зв.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 11452. – Арк. 15.
10. Каппелер А. Мазепенцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М.: [Б. и.], 1997. – С. 125-144.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 53. – Арк. 4-5.
12. Там само. – Арк. 2-3.
13. Сталюнас Д. Границы в пограничье: Белорусы и этнолигвинстическая политика Российской империи на Западных окраинах в период Великих реформ / Дариус Сталюнас // *Ab imregio*. – 2003. – № 1. – С. 261-292.
14. Журнал заседаний Ученого комитета главного управления училищ. – СПб.: [Б. и.], 1863. – 680 с.
15. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. –Т. 2: От Александра II до отречения Николая II / Ричард Уортман, [пер. с англ. И.А. Пильщикова]. – М.: ОГИ, 2004. – 797 с.



Ю.С. Земский

**ИСТОЧНИКИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ, А ТАКЖЕ ПРИЧИНЫ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПОЛИТИКЕ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ СРЕДИНЫ XIX ВЕКА
НАЦИОНАЛИЗИРУЮЩЕЙ ТЕХНОЛОГИИ**

В статье рассматриваются факторы, обусловившие изменение отношения самодержавия Российской империи к собственным подданным. Учитывая появление в середине XIX века польского национального движения, стремившегося мобилизовать для своей поддержки украинское крестьянство, имперская власть на опережение также использовала в своей политике национализирующую технологию.

Ключевые слова: общественность, национализирующие процессы, имперское сознание, имперский национализм.

Y.S. Zemskiy

**ORIGINS AND PRECONDITIONS OF IMPLEMENTING
NATIONALIZATION TECHNOLOGY BY THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY**

The article defines the factors that prompted transformation of Russian autocracy's relations with their subordinates. Taking into consideration activation of the Polish national movement in the middle of the 19th century that was trying to gain support of Ukrainian peasantry, Russian autocracy applied nationalization technology in order to prevent this closeness between the two nations.

Key words: public, nationalization processes, Imperial awareness, Imperial nationalism.

Надійшла до редакції 8 квітня 2011 року